

Bədii diskursda işlənən metaforaların müxtəlif modelləri**Nəzakət Aslan qızı Həsənova***Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi***E-mail:** lalahasanova2306@gmail.com**Rəyçilər:** filol.ü.f.d., dos. S.B. Mustafayeva,
filol.ü.f.d., dos. İ.M. Nuriyeva**Açar sözlər:** mədəni koqnitiv freym, bədii diskurs, güclü model, zəif model, qarışıq model, paradigmatik əlaqə, ümumi diskreptorlar**Ключевые слова:** культурная когнитивная структура, художественный дискурс, сильная модель, слабая модель, смешанная модель, парадигматическая связь, общие дескрипторы**Key words:** cultural-cognitive frame, artistic discourse, strong model, weak model, mixed model, paradigmatic connection, common descriptors

Mətnin, xüsusilə də bədii mətnin, qurulmasında fəal iştirak edən vasitələrdən biri kimi metaforalar mədəni-koqnitiv freymə daxildir. Bu əlamətin linqvo-koqnitiv vahid kimi şərh olunması üçün dilçilikdə söylənilən nəzəriyyələri, eləcə də metafora ilə bağlı modelləri nəzərdən keçirməyi lazım bilirik. Metaforaların bu istiqamətdə öyrənilməsi XX əsrin 80-90-cı illərinə aiddir və C.Lakoff, M.Consonun adı ilə bağlıdır (1, s. 29). Dilçilikdə onların bu nəzəriyyəsi metaforalar barədə diskreptor nəzəriyyə adlanır. Bu nəzəriyyəyə görə, metaforikləşmə iki bilik strukturunun qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Onlardan biri "mənbə"nin koqnitiv strukturu, ikincisi isə "məqsəd"nin strukturudur (2). Metaforikləşmə prosesində bir sıra məqsəd sahəsi mənbə bazası əsasında qurulur, yəni metaforik proyeksiya baş verir. Mənbə quruluşunun məqsəd quruluşunda təkrarı invariantlıq hipotezi adlanır. F.Devis qeyd edir ki, C.Lakoff ayrı-ayrı məqsəd sahələrinin əsas xüsusiyyətlərini cümlə və mətnlər səviyyəsində öyrənirdi (3, s. 499).

Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək istərdik ki, metaforikləşmədə məqsəd sahəsi ilə mənbə sahəsi bir-birindən tamamilə fərqlənir, ekvivalent deyildir. Məqsəd sahəsi konkretlik, aydınlıq və bilik baxımından tam aydın deyil. Bununla bağlı C.Lakoff qeyd edir ki, metaforalar bizə təbiəti etibarilə daha konkret terminlərlə ifadə olunan mücərrəd mənanı başa düşməyə imkan verir. Bu ideya onun metaforik proyeksiyanın bir istiqamətliliyi ilə bağlı tezislərində öz əksini tapmışdır. Vaxtilə onun bu ideyası güclü tənqiddə məruz qalmışdı (4, s. 26).

Metaforaların mənbə sahəsi koqnitiv nəzəriyyədə ümumiləşmiş şəkildə insanın həyat təcrübəsi ilə bağlıdır. Mənbənin bilik sahəsi obrazlar sxemi şəkildə təşkil olunmuşdur. Bu, insanla təbiətin bir-birinə daim fiziki təsiri dairəsində yaranan nisbətən sadə koqnitiv quruluşdur (5, s.126).

Müəyyən cəmiyyətin dil və mədəniyyət ənənəsi əsasında qeyd olunan mənbə sahəsi ilə məqsəd sahəsi arasındakı sabit uyğunluq konseptual metafora adlanır (6, s. 144). Qərb mədəniyyətində konseptual metaforalar kifayət qədər çoxdur (məsələn: time is money (vaxt puldur); life is travelling (həyat bir səyahətdir) və s.). Konseptual metaforalar daha global məzmunlu koherent konseptual strukturlar yarada bilər ki, bu koqnitiv modellər adlanır. Koqnitiv model koqnitiv psixologiyada gəşaltlann (alman dilində gestalt - şəxsiyyət, obraz, struktur, XX əsrdə meydana çıxmış psixologiya ilə bağlı termdir) xüsusiyyətlərini xatırladan sırf psi-

xoloji və koqnitiv kateqoriya adlanır (7, s. 127).

Metaforanın diskreptor nəzəriyyəsində metaforik proyeksiya mənbə sahəsi elementlərinin məqsəd sahəsində funksionallığı özündə əks etdirir. Mənbə sahəsi ötürmə, daha doğrusu, çıxış sahəsidir, istinad nöqtəsidir, məqsəd obyektinə isə gəlib çatma sahəsidir. Beləliklə, bu iki amilin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında köhnəlmiş, hətta metaforalardan çıxmaq üzrə olan əlamətlərdən tutmuş, yeni yaranan funksional vahidlərə - metaforalara qədər cəmiyyətin mədəni həyatında möhkəm yer tutan, onun şüurunda mədəni freym kimi özünə yer tapan freymlər meydana gəlir (8, s. 145).

Qeyd edək ki, metaforalarda göndəriş sahəsi ilə təyin olunmuş sahələr mürəkkəblik baxımından müəyyən məhdudiyətlərə malik deyil. Əgər elementlər öz-özlüyündə mürəkkəb olarsa, aydın məsələdir ki, metaforik proyeksiya alınmaz. Məsələn “qanun müharibəsi”. Bu metaforada mənbə - “müharibə”dir, onun təyin sahəsi isə “qanun”dur. Müharibə ilə qanun iki konseptual sahə kimi kifayət qədər mürəkkəb struktura malikdir. Bu tipli metaforalarda, müvafiq sahələrin daxilində hansı elementlərin metaforik proyeksiya yaratdığını söyləmək çətindir. Metaforalarda belə bir qeyri-müəyyənlik ona gətirib çıxarır ki, qeyd olunan hallarda göndərilmə və daxilolma sahələri birmənalı mənalar toplusunu vermir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, metaforaların əsasında metaforik proyeksiya durur. Bu zaman diskret dil işarələri ilə qeyri-diskretlərin yaranma xüsusiyyəti aşkar olur. Məhz metaforaların qeyri-diskretliyi sonsuz sayda nəticələr yaradır. Biz öz həyat təcrübəmizdə çox şeyin metaforik şəkildə ifadəsini müşahidə edirik, diqqətlə fikirləşdikdə görürük ki, onlar saysız-hesabsızdır. Sonra duyuruq ki, sözlə qeyd olunan mənərə arasında ekvivalent mübadilə vardır (9).

Bədii diskurs və metafora anlayışlarından danışarkən, dilçilik nəzəriyyəsində metaforik proyeksiyanın paradigmatik və sintaqmatik modelindən bəhs olunur. Paradigmatik modeldə mənbənin çoxluğu formal obyekt kimi nəzərdə tutula bilər. Sintaqmatik paradigmatmada isə, hər bir əksolunma obyektinə siqnikativ və denotativ diskreptorlardan ibarət olur. Paradigmatikada hər diskreptor gizli formada olur, lakin ünsiyyət zamanı bilik quruluşuna müvafiq olaraq onu bərpa etmək olur. Məsələn, “cold war” (soyuq müharibə). Bu cütlükdə siqnikativ diskreptor “cold” (soyuq), denotativ diskreptor isə “war” (müharibə) hesab olunur. Bunların hər ikisi bütövlükdə mükəmməl ifadə və məzmun quruluşu yaradır. Müharibələrin çoxluğu formal bir obyekt kimi mövcuddur, söhbət isə ümumi müharibə - dinamika ilə bağlıdır. Deməli, çoxluq denotativ diskreptora aid olub, metaforaların sintaqmatik və paradigmatik modelini yaradır. Məsələn, “army, military operation” (ordu, hərbi əməliyyat) məzmunu ilə bağlı siqnikativ diskreptor “war” metafora modelini yaradır.

Bədii mətnlərdə işlənən metaforalar müxtəlif modellərə aid ola bilər. Məsələn: güclü model; zəif model; qarışıq model.

Güclü metafora modelində predmetlərdəki oxşarlıq ümumi diskreptorlar arasındakı paradigmatik əlaqə mövcud olur.

Əgər nəticə etibarilə oxşarlıq varsa, lakin paradigmatik əlaqə yoxdursa bu zaman zəif metafora yaranır. Məsələn, çoxlu sayda müharibə və idman zəif metafora modeli vardır:

The leaders, the generals, of course, they didn't call it a retreat, they called it a redeployment (10, p.46). (Liderlər, generalər, əlbəttə ki, onlar bunu geri çəkilmək kimi qələmə vermədilər, onlar bunu cəbhə boyu qüvvələrin yenidən cəmləşdirilməsi adlandırdılar).

“Müharibə” konsepti “retreat” (geri çəkilmə) və “redeployment” (yenidən qüvvələrin cəmləşdirilməsi) zəif metaforaları ilə əvəzlənmişdir.

Qarışıq model isə həm güclü, həm də zəif metafora yarada bilər. Məsələn, “war”, “fight”, “life”.

The war is not over everywhere, she was told. The war is over. This war is over. The war here. She was told it would be like desertion. I will stay here. She was warned of the uncleared mines, lack of water and food. She came upstairs to the burned man, the English patient, and told him she would stay as well (11, p. 41-42). (Ona dedilər ki, müharibə hələ heç də, hər yerdə sona yetməyib. Müharibə başa çatıb. Bu müharibə başa çatıb. Buradakı müharibə başa çatıb. Ona deyildi ki, bu fərarilik kimi qələmə veriləcəkdir. Mən burada qalacağam. Onu hələ də təmizlənməmiş minaların olmasından, suyun və qidanın çatışmamasından xəbərdar etmişdilər. O, yuxarı mərtəbədəki yanmış adamın, ingiltərəli xəstənin yanına gəldi və ona dedi ki, onun özü də onun yanında qalacaq)

Metaforanı ixtisar olunmuş müqayisə adlandırmışlar (12, s. 112). Metaforaların indiki inkişaf səviyyəsində bunlar arasındakı oxşar cəhətlər və mahiyyət etibarilə yaxınlıq yuxarıda deyilən faktları tam təsdiq edir. Adətən, məcaz kimi, müqayisələrdə as...as (necə vardırırsa eləcə də), like (elə olduğu kimi), as if (elə bil ki necə vardırırsa eləcə də), of course (əlbəttə) və s. elementlərdən istifadə olunur. Həmin elementləri bədii diskursda nəzərdə tutulmuş mənaya xələl gəlməklə ixtisar etmək olur. İş ondadır ki, ixtisar zamanı təkcə formal sadələşmə deyil, məzmun da öz bədii obrazlılığında xüsusi dəyişikliyə uğrayır. Bu da ifadə lakonikliyi və məzmunun ifadə dolğunluğu ilə bağlıdır. Bədii mətnlərdə işlədilən metaforalara müraciət edək:

He is a great fish and I must convince him, he thought. I must never let him learn his strength nor what he could do if he made his run. If I were him I would put in everything now and go until something broke. But, thank God, they are not as intelligent as we who kill them: although they are more noble and more able [15, p. 49]. (O, elə- belə adam deyil və mən onu inandırmalıyam, deyə o düşünürdü. Mən heç vaxt imkan verməməliyəm ki, o, nə özünün gücünü, nə də bir iş görmək fikrinə düşsə nəyə qadir olduğunu öyrənsin. Onun yerində olsaydım indi hər şeyi ortalığa qoyardım və işdən bir iş çıxmamış çıxıb gedərdim. Lakin Allaha şükür olsun ki, onlar bizi qədər, o kəslər ki, onları öldürür, dərrakəli deyillər: baxmayaraq ki, onlar daha alicənab və daha qadir adamlardır).

But beside the missionary the only white man who lived on Baru was Ginger Ted, and he, of course, was a disgrace to civilization (13, p.8). (Lakin missionerin yanında dayanan və Baru-da yaşayan yeganə ağ adam Cincer Ted idi və o da əlbəttə ki, sivilizasiya üçün bir rüsvayçılıq nümunəsi idi).

Verilmiş müqayisə fish ilə we (human) və ya Ginger Ted ilə disgrace to civilization arasında aparılır. Ancaq Ginger Ted was a disgrace to civilization deməklə of course hissəsini ixtisar etmək olur və buradan lakoniklik yaranır. Ancaq müqayisə predmetləri olduğu kimi qalır və metaforanın əsasını təşkil edir. Beləliklə, nəticədə müqayisə modeli ilə metafora modeli arasında fərq yaranır, çünki müqayisənin əsasında tutuşdurma, müqayisə durursa, metaforalarda müqayisə sanki gizli qalır, məna köçürülməsi ön plana keçir. Deməli, söhbət təkcə ixtisardan getmir, ixtisar nəticəsində yaranan modeldən gedir. Ona görə də metafora bənzətmədən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Metafora obyektiv reallığın dərk edilməsi, onun adlandırılması, bədii obrazın yaradılması və mənanın törəməsi üsullarından biridir. Onlar koqnitiv, nominativ, bədii və fikir yaradıcısı funksiyasına malikdir. Metaforik üsulla müxtəlif siniflərə malik obyektlər yaxınlaşır. Xüsusilə poetik metaforalarda məzmunca uzaq olan obyektlər sinfinin yaxınlaşması daha ciddi hiss olunur. Metaforikləşmə zamanı iki obyektlər sinfi və onların əlamətləri iştirak edir. Burada obrazlılığı yaradan isə obyekt və ya subyektin fərdi əlamətlərinin digər varlıqlar sinfinin üzərinə köçürülməsindən ibarətdir, yəni obyektin üzərinə ona aid olmayan başqa keyfiyyət köçürülür və reallıq içərisində qeyri-reallıq yaranır.

Metaforaların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların nominativliyə malik olduğundan ləqəblər bu yolla yaranır. Məsələn, E.Heminqveyin məşhur “The old man and the sea” əsərinin adı və yaxud M.Ondaatjinin məşhur romanının adı “The English Patient” və s. leksikada bu üsulla yaranan söz yaradıcılığı texniki üsul adlanır.

Bəzən başqa predmetlərə aid əlamətlər insanların üzərinə köçürülməklə bəzi sifətlər ritorik mühitə daxil olur, yəni onlar sifətlik anlayışından uzaqlaşır və nominativ mənəni daşıyır. Məsələn: Artson was too acute to wonder (14, p. 106). (Artsonu təəccübləndirmək elə də asan iş deyildi).

Və yaxud:

Oh, she was sweet, Harry! (14, s. 77). (Hari, o (qız) çox sevimli bir qız idi!)

Ümumilikdə, metaforikləşmə zamanı əlamət köçürülməsi insan - təbiət, təbiət- insan və s. modelləri üzrə baş verir. Məsələn:

I wish I was the fish, he thought, with every thing he has against only ty will and ty intelligence (15, s. 50). (O özünün iradəsi və zəkasına yönəlmiş nə varsa hamısının əksinə düşündü ki, kaş o, balıq olaydı).

Burada metoforik model məhz mənə köçürmələri əsasında formalaşmışdır.

Metaforalar istiqamətinə görə, konkretdən mücərrədə doğru yönəli bilər (hot line, brilyant ideya (qaynar xətt, parlaq ideya) və s.).

Əlamət metaforaları “görünməyən dünyanı” ifadə edən sözləri formalaşdırır. Söhbət ona görə görünməyən dünyadan gedir ki, metaforalar xəyalən başqa əlamətlə real predmeti, yəni predmetə aid olmayan əlaməti xəyalən real predmetlə bağlayır. Hər bir subyektdə metaforik düşüncə onun həyatı duymaq həssaslığından, bunun üçün onda olan elmi-mədəni bilgilərdən asılıdır. Bu zaman assosiasiyalar metafora müstəvisinə çıxarılmış komponentlərdən də asılı olur. Məsələn, bright personality. Parlaqlıq hər hansı əşyanın xüsusi əlaməti olub, işıqlılıq, cəlbədicilik, aydınlığı özündə birləşdirir. İnsan anlayışı müstəvisinə onu çıxartdıqda, artıq o, insan amili ilə bağlanmaqla əsl dəyərli insan anlayışını yaradır. Deməli, metaforalar təkcə məzmun köçürülməsi deyil, metafora müstəvisinə çıxarılmış əlamət, keyfiyyət və s. məzmunlu sözlərin yeni mühitdə, yeni situasiyada yenidən dəyərləndirilməsidir.

Məqalənin aktuallığı. İngilis dili mətnləri əsasında mətnin əmələ qəlmə imkanlarının və mənənin yaranmasının zəruri hesab edirik. Bu məqalənin aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Məqalənin elmi yeniliyi. İngilis dili mətnləri və mətnlərdə mənənin yaranmasının koqnitiv aspektləri əsasında yazılan bu məqalə Azərbaycan dilçiliyində yeni tədqiqat istiqamətlərini zənginləşdirir. Mətnlərdə koqnitif metaforaların faktlarla təhlili məqalənin elmi yeniliyini şərtləndirir. Təhlillər əsasən bədii mətnlər üzərində aparılıb. Bunun əsas səbəbi bədii mətnlərin üslub zənginliyi və bədii əsərlərdə fərdi mətn quruculuğunun daha rəngarəng formalarının mövcudluğudur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin nəticələrindən gələcəkdə tədris prosesində ingilis dilinin üslubiyyəti və ingilis dilinin funksional təhlili fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər. Eyni zamanda dərslük və başqa tədris vasitələrinin yazılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Тураева З.Я. Лингвистика текста. М.: Просвещение, 1986, 127 с.
2. <https://eric.ed.gov>
3. Davis F.B. Research in comprehension in reading // Reading Research Quarterly, 1968, pp. 499-545.
4. Meyer D., Schavaneveldt R. Activation of lexical memory. Paper presented at the annual meeting of the Psychonomics Society // St.Louis, Missouri, 1971, pp. 26-34 .
5. Шведова Н.Ю. Типы контекстов, конструирующих многоаспектное описание слова // Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. Виноградовские чтения - XI. М., 1981, с. 144.
6. Мак Кьюин К. Дискурсивные стратегии для синтеза текста на естественном языке // Новое в зарубежной лингвистике, М., 1989, Вып. XX. 142-191 с.
7. Шведова Н.Ю. Типы контекстов, конструирующих многоаспектное описание слова // Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. Виноградовские чтения - XI. М., 1981, с. 144.
8. Мак Кьюин К. Дискурсивные стратегии для синтеза текста на естественном языке // Новое в зарубежной лингвистике, М., 1989, Вып. XX. 142-191 с.
9. <http://www.jstor.org/stable/>
10. Seymour G.A. Song in the Morning Published September 2-nd 1999 by Transworld Publishers, 450 p.
11. Ondaatje M. Running in the Family, 1982, Bloosbury, London, 208 p.
12. Гальперин И.Р. Стилистика. М.: Высшая школа, 1977, 336 с.
13. Maugham W. S.. The Narrow Corner. Published June 1st 1993 by Penguin Classics (first published 1932), 224 p.
14. Fitzgerald F.S. This Side of Paradise, Publisher: Charles Scribner's Sons, 1920, 305 p.
15. Hemingway E. A Farewell to Arms. New York: Scribner, 1929, 374 p.

Н.А. Гасанова

**Различные модели метафор, использующихся
в художественном дискурсе****Резюме**

Метафоры играют важную роль в формировании художественного дискурса, которая входит в состав культурно-когнитивной структуры. Метафоры, которые используются в художественном дискурсе могут относиться к различной модели. Например, сильная модель, слабая модель, смешанная модель.

В модели сильных метафор предметное сходство парадигматической связи существует между общими дескрипторами. Если в результате есть сходство, но нет парадигматической связи, то в это время появляется слабая метафора. Например, есть много слабых метафор, которые выражают значение “война” и “спорт”. The leader, the generals, of course they didn't call it a retreat, they called it a redeployment.

Концепт “war” было заменено на слабые метафоры “retreat” (отступление) и

“redeployment” (восстановление). А смешанные метафоры могут формировать как сильные, так и слабые метафоры. Метафоры имеют важную эмоциональную роль в тексте. Креативная сторона метафор выразительно раскрывает ассоциативные стороны окружающего нас внешнего мира, может свести воедино несоответствия и формировать новые слои смысла в вербализованных понятиях.

N.A. Hasanova

The defferent models of the metaphors used in artistic discourse

Summary

Metaphors playing a great role in forming artistic discourse which includes into cultural-cognitive frame. Metaphors that are used in the artistic discourse apply to different models. For example: strong model, weak model, mixed model.

Similarity in objects in the model of strong metaphor the paradigmatic connection is existed between common descriptors. As a result if there is similarity, but no paradigmatic connection a weak metaphor is formed this time. For example: there are a lot of metaphors that express the meanings of war and sport. The leader, the generals, of course they didn't call it a retreat, they called it a redeployment.

The concept of “war”, “retreat” and “redeployment” was replaced by weak metaphors and the mixed model can form both strong and weak metaphors. Metaphors have important emotional role in text. The creative power of the metaphors revealing the new associative features of the external world expressively that surrounds us can bring the inconsistencies together and form new layers of meaning in verbalized notions.

Redaksiyaya daxil olub: 24.11.2020